

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԻԱՆԴԱԿԱՆ ՁԵՌՔԻ ԿՈՉՆԱԿՆԵՐԸ

Հայկական երաժշտական գործիքադարանը հարուստ է մասնաւորապէս կրօնա-ծիսական ինքնահունչներով՝ որոնք ընդգրկուած են Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ զանազան արարողութիւններու մէջ, անբաժանելի մաս կազմելով եկեղեցական բազմադարեայ ծիսակարգին: Ինչպէս նշած ենք այլ առիթով՝ այս գործիքները հեռու մնացած են մասնագէտներու տեսադաշտէն, այս ձեւով շատ մը բանաւոր նիւթեր անյետադարձ կորստեան մատնուած են: Կոչնակներուն մասին զբաղողները կարելի է սահմանափակել երկու անձնաւորութիւններու, նախ Մաղաքիա Արք. Օրմանեան¹, որ իր «Ծիսական Բառարան»-ի մէջ կ'ականարկէ նիւթին եւ երկրորդ Հայր Վարդան Հացունին, որ իր «Պատմութիւն Հայոց Աղօթամատոյցին» ուսումնասիրութեան մէջ կը քննէ պատմական գրաւոր աղբիւրներ, ուր յիշատակուած են այս գործիքները²:

Կոչնակները հայկական եկեղեցւոյ մաս կազմած են ի սկզբանէ, իբրեւ եկեղեցական արարողութեան հրաւիրելու միջոցներ: Ժամանակի ընթացքին, մօտաւորապէս Ժ. դարուն, աւելի զօրեղ ձայնի անհրաժեշտութեան պատճառով կը սկսի զանգակներու գործածութիւնը: Զանգակներու որդեգրումով կոչնակները գործածուելէ չդադրեցան, այլ սահմանուեցան օգտագործման տարբեր առիթներու:

¹ Ինքնահունչ = idiophone.

² ԿՆԵԱԶԵԱՆ ԶԱԻԷՆ, Հայկական կրօնա-ծիսական երաժշտական գործիք՝ Բշոցը, «Էջմիածին», Օգոստոս, 2000, էջ 25:

³ ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ., «Ծիսական քառարան» (արեւելահայերէնի վերածուած), Երեւան, 1992:

⁴ ՀԱՅՈՒՆԻ ՀԱՅՐ ՎԱՐԴԱՆ, «Պատմութիւն Հայոց Աղօթամատոյցին», Բազմավէպ, 1965, Յունուար-Մարտ, էջ 14-15:

Կոչնականները, իրենց բոլոր տարբերակներով, դարեր շարունակ գոյատևեցին, բայց յանկարծակի 1915-1930 թուականներու ընթացքին անհետացան հայկական կեանքէն: Պատճառները պարզ են՝ նախ ցեղասպանութիւնը հայաշխարհի աւերումով եւ ապա խորհրդայնացումը իր կրօնահալածութեամբ:

Ա) ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԱՍՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Կոչնակի մանրամասնութիւններով, ինչպէս նշեցինք, զբաղած են շատ քիչեր, օրինակ Մաղաքիա Արք. Օրմանեան (1841-1918) իր «Ծիսական բառարան»-ի մէջ այս խօսքերով կը նկարագրէ զանոնք՝

ԿՈՉՆԱԿ - Ժամահար գործիքների տեսակ է, կամ աւելի ճիշտ, զանգակների նախնական ձեւն է: Կոչնակը լինում է փայտէ կամ երկաթէ: Ուղիղ կամ կիսաշրջանակ փայտէ տախտակ կամ երկաթէ ձող է, երկու կողմից կախում է եւ նոյն նիւթից սարքուած երկու թաթով բախում է ձայն հանելու համար: Կախուած երկաթը կամ փայտը մօտաւորապէս մետրի երկայնութիւն ունի եւ պէտք է որ ամուր ու ձայնեղ լինի: Կոչնակը սովորաբար կախում է եկեղեցու վրայ, բացօթեայ տեղում, որպէսզի ձայնը տարածուի: Փոքր կոչնակներ էլ կան, որոնք ժամկոչները ձեռքի վրայ բախելով՝ փողոցներում շրջում են եւ ժողովրդին ծանօթացնում ժամերգութեան սկզբնաւորութիւնն ու ազդարարում եկեղեցի գալը⁵:

Դժբախտաբար, պատմական իրողութիւններու պատճառով, պահպանուած չեն մեծ թիւով կոչնակներ: Մենք կարողացանք ցուցակագրել միայն հինգ օրինակ, որոնցմէ չորս հատը Երուսաղէմ կը գտնուին, մին Նոր Զուղա: Կոչնակներու կարելի է հանդիպիլ նաեւ Սուրբոյ Հիւսիս արեւմտեան շրջաններու քանի մը հայկական գիւղերու մէջ ինչպէս՝ Եագուպիէ (Սուրբ Աննա Եկեղեցի), Գարատուրան (Սուրբ Ստեփանոս Եկեղեցի), եւ այլն⁶:

⁵ ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ., նշ. աշխ., էջ 94:

⁶ Եզակի օրինակ մըն ալ է Արժանթինի, Պուէնոս Այրէս մայրաքաղաքի Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայոց Մայր Տաճարի կոչնակը, որ գետեղուեցաւ այս աշխատութեան հեղինակի նախաձեռնութեամբ եւ Արժանթինահայոց Թեմի Աւաջնորդ Գիսակ Արք. Մուրատեանի հովանաւորութեամբ: Կոչնակը Երու-

Եթէ անշարժ մեծ կոչնակներէն պահպանուած են քանի մը հազուադիւրս օրինակներ, նոյնը չենք կրնար ըսել ձեռնակոչնակներու մասին: Տարիներ պրպտած ենք ուր որ կարելի եղած է, բայց արդիւնքը եղած է բացասական, անկարելի եղաւ գտնել ձեռնակոչնակի պահպանուած մէկ իսկ օրինակ:

Փոքր կոչնակներու մասին գրաւոր աղբիւրներ գտնելու մեր ջանքերն ալ ապարդիւն եղան: Ուրեմն, այս նիւթին համար օգտուեցանք տարեց, մեծաւ մասամբ ցեղասպանութենէն վերապրող արեւմտահայերու հաղորդած բանաւոր տեղեկութիւններէն, որոնք նաեւ մանրամասն նկարագրեցին գործիքը: Շնորհիւ այս տեղեկութիւններուն կարողացանք նախ վերականգնել ձեռնակոչնակի բնական տեսքն ու կառուցուածքը իր զանազան տարբերակներով: Իսկ ամենակարեւորը՝ կարողացանք 2000 թուականին, Հայաստան մեր կատարած այցելութեան ժամանակ, պատահակաւ նօթէն նշմարել ձեռքի կոչնակի գոյգ պատկերումներ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինի Գանձարանի մէջ ցուցադրուող 1819թ. եւ 1849թ. կոնդակներու վրայ: Ասիկա անկարելի պիտի ըլլար առանց վերոյիշեալ բանահաւաքչական նիւթերու ընձեռած տուեալներուն եւ, հաւանաբար, այս պատկերումներու գործիքները պիտի պիտակուէին իբրեւ խաղալի՞ք, անծանօթ առարկա՞յ,...

Մեր տրամադրութեան տակ գտնուող նիւթերուն համեմատ ձեռնակոչնակներու եղած տարբերակները կարելի է երեք խումբերու բաժնել. ա) կախովի ձեռնակոչնակներ, բ) դէպի վեր պահուած ձեռնակոչնակներ, գ) Զոդէ կախուած կոչնակներ:

ա) Կախովի ձեռնակոչնակներ

Այս առաջին խումբի կոչնակները քառանկիւնի ձեւ ունէին, մօտաւոր չափերն ըլլալով՝ 40 սմ. x 30 սմ. x 3 սմ.:

Փայտին վերի երկու անկիւններուն մօտ կային մէկական ծակուածք, ուրկէ պարան մը կ'անցընէին գործիքը կախելու համար: Ժամկոչը կոչնակը պարանէն կը բռնէր ձախ ձեռքով վերցնելով զայն գրեթէ իր մէջքի բարձրութեան, իսկ թակը կը բռնէր աջ ձեռքով:

սողէմի փայտէ մեծ կոչնակներուն նմանօրինակն է եւ օրհնուեցաւ եւ դործածութեան յանձնուեցաւ 1999 թուականի, Կիրակի Օգոստոս 8-ին:

Քանի մը տեղեկատուներ մատնանշեցին, որ այս կոչնակներու հարթ երեսին վրայ կային տասնեակ մը ծակեր, գործիքի հնչեղութիւնը բարձրացնելու համար:

Կախովի ձեռնակոչնակ
(վերականգնութիւն):

բ) Դէպի վեր պահուած ձեռնակոչնակներ

Երկրորդ խումբի ձեռնակոչնակներն իրենց կարգին կը ստորաբաժանուին չորս տարբերակներու: Առաջին տարբերակի գործիքները կախովի կոչնակներուն պէս քառանկիւնի ձեւ ունէին ու գրեթէ նոյն չափերը, այսինքն 40 սմ. x 30 սմ. x 3 սմ.: Հիմնական տարբերութիւնը բռնելու ձեւին մէջ կը կայանար որովհետեւ փայտէ տախտակին վարի կողմէն ամրացուած էր մօտ 15 սմ. երկարութեամբ ձող մը, ժամկոչը ձախ ձեւքով այս ձողէն բռնելով գործիքը կը վերցնէր գրեթէ իր գլխուն բարձրութեան եւ աջ ձեւքով կը հարուածէր զայն թակով:

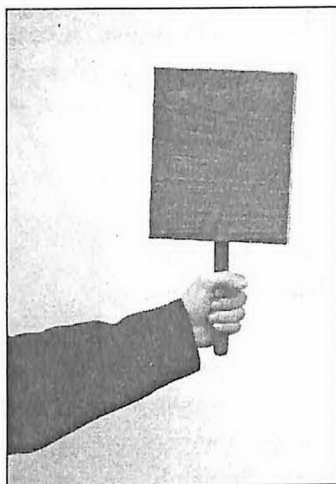
Երկրորդ տարբերակն ալ շատ նման եղած է առաջինին բայց չափերը աւելի փոքր, մօտաւորապէս 20 սմ. x 20 սմ. x 2.5 սմ. իսկ բռնակը՝ 12 սմ.:

Այս խումբին երրորդ տարբերակի կոչնակները նոյնպէս վարի կողմէն ձող մը ունէին բայց գործիքի բռն մարմինը քառանկիւնաձեւ ըլլալուն տեղ կըր ին, մօտաւորապէս 30 սմ. տրամագիծով:

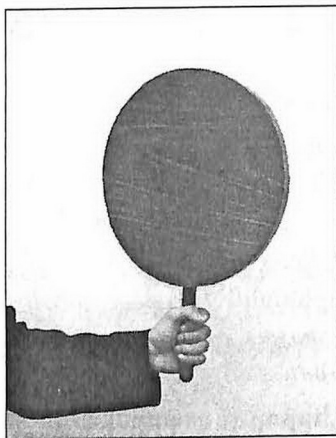
Զորքորդ տարբերակը ձեռով եւ չափերով շատ նման եղած երկրորդին, բայց ձողը ոչ թէ ամրացուած էր բռն մարմինն այլ նոյն տախտակին մաս կը կազմէր այսինքն՝ մարմինը եւ բռնակը մէկ կտոր էին:

Դէպի վեր պահուած ձեռնակոշնակ.
առաջին՝ «քառանկյունաձեւ» տարբերակ
(վերակազմություն):

Դէպի վեր պահուած ձեռնակոշնակ.
երկրորդ՝ «փոքր քառանկյունաձեւ»
տարբերակ (վերակազմություն):

Դէպի վեր պահուած ձեռնակոշնակ.
երրորդ՝ «կլոր» տարբերակ
(վերակազմություն):

գ) Զողէ կախուած կոչնակներ

Երրորդ ձեռնակոչնակներու խումբն է ձողէ մը կախուած փոխադրելի կոչնակներունը: Թէեւ այս եզակի տարբերակէն ալ ոչ մէկ օրինակ չէ պահպանուած, սակայն մեր ձեռքին տակ է վանեցի՝ Այգեստան թաղամասի բնակիչ Հայկ Կոջոյեանի⁷ բանաւոր տեղեկութիւնները⁸, իր ծննդավայրի եկեղեցիի կիսաշրջանակ կոչնակի մասին:

Ըստ տեղեկատուի կոչնակին մօտաւոր չափերն էին՝ բարձրութիւնը 30 սմ., հիմքի երկայնութիւնը 70 սմ.: Կոչնակը ընկուզենիի փայտէ շինուած էր: Գործիքը կախելու համար ճիշտ մէջտեղը, վերեւի եզերքին մօտ ծակուած էր, իսկ հարթ երեսին, կային ուրիշ տասը ծակեր հնչեղութիւնը բարձրացնելու նպատակով եղած: Գործիքը կը կախուէր կարճ պարանով մը մօտաւորապէս կէս մեթրանոց ձողի մը վերի ծայրը, ժամկոչը այդ ձողը կը բռնէր ձախ ձեռքով, վարի ծայրը կը կռթնցնէր դօտկատեղին, իսկ ազատ մնացած աջ ձեռքով կը հարուածէր թակով: Պարզ է որ ձողը կը մնար կիսաթեք դէպի առաջ:

Կոմդակի զարդանկար (հատում), 1849թ.
Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին
«Ալեք Մանուկեան» գանձատուն:

⁷ Տեղեկատու N° 32, Հայկ Կոջոյեան, Վասպուրական, Վան քաղաքի Այգեստան թաղամաս (ծնած 1900թ.): Հաստատուած Հայաստան:

⁸ Տեղեկութիւնները հաւաքեց եղբայրս Ռուբէն Կնեազեան Երեւանի մէջ, 1989 թուականին:

Այս հազուադիստ բանաւոր տեղեկութիւնները կը հաստատուին շնորհիւ եզակի լուսանկարի⁹ մը գոյութեան, զոր գտանք պատահամբ: 1890-ին քաշուած այս լուսանկարը կը ներկայացնէ Վանայ լիճի Լիմ կղզիի անապատը իր միաբաններով նկարուած Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ առջեւ: Միաբաններուն հետ նկարուած է նաեւ ժամկոչը կիսաշրջանակաձեւ կոչնակը ձեռքը բռնած: Այս եզակի լուսանկարը նախ ինքնին վաւերագիր մըն է յօգուտ ձողէ կախուած փոխադրելի կոչնակներուն բայց նաեւ կը հաստատէ ցեղասպանութենէն վերապրող տարեցներուն տուած տեղեկութիւններուն եւ բժախնդրօրէն կատարուած նկարագրութիւններուն ճշգրտութիւնը: Լուսանկարին եւ վանեցի տեղեկատուի կոչնակներուն նոյնութիւնը ակներեւ է: Գալով ծակերու տեղաբաշխման հարցին, լուսանկարը կը լրացնէ Կոջոյեանի նկարագրութիւնը՝ տասը ծակերը բաշխուած են կոչնակի աջ ու ձախ կողմերը հինգական խումբերով տեղադրուած այնպէս որ քառակուսիի մը անկիւնները կը սահմանեն, հինգերորդն ալ, կը զըտնուի ճիշտ քառակուսիի կեդրոնը:

Վանայ լիճի Լիմ կղզիի վանքի ժամկոչ՝
ձողէ կախուած կոչնակով,
լուսանկարուած մօտ 1890թ. (նատուած):

⁹ "Treasured Images. Armenians through the camera's eye", Vintage photographs from the archives of PROJECT SAVE. A commemorative exhibition at the Esther Rauschenbush Library, Bronxville, New York, April, 1989, page 27.

Այս խումբին կը պատկանի նաեւ տարբերակ մը, ուր բուն կոչնակը աւելի փոքր եւ քառանկիւնաձեւ էր, իսկ ձողին կը միանար ծխնիի մը միջոցաւ: Մօտաւոր չափերն եղած են՝ երկարութիւնը 30-40 սմ., բարձրութիւնը 20-25 սմ., ձողը 40 սմ.: Ձողը կը պահէին ուղղահայեաց գրեթէ գլխու բարձրութեան¹⁰:

Այս տարբերակին կը պատկանին նաեւ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինի Գանձատան մէջ ցուցադրուող 1819թ. եւ 1849թ. կոնդակներու վրայ պատկերուած ձեռնակոչնակի զոյգ օրինակները:

Բ) ԿԱՏԱՐՈՂԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Խոր անցեալէն սկսած ձեռնակոչնակները հնչեցնելու գործողութիւնը յատկացուած է ժամկոչներուն, որոնք կը հետեւէին հնչման որոշ կարգի մը, որ կարելի է ամփոփել հետեւեալ ձեւով՝

1. կոչնակահարութեան գործողութիւնները կը սկսէին մօտաւորապէս առաւօտեան ժամը հինգին,
2. ժամկոչը նախ կը խաչակնքէր,
3. յետոյ կոչնակը կը հնչեցնէր երեք անգամ եկեղեցւոյ դրան առջեւ,
4. յետոյ կը սկսէր բուն կոչնակահարումը՝ շրջելով փողոցէ փողոց կոչնակը կը հնչեցնէր ամէն մէկ տան դրան առջեւ,
5. այս վերջին պարագային հնչեցման կ'ընկերակցէին յատուկ երգեր կամ եկեղեցի հրաւիրող քառեակներ:

ա) Անուանումներ

Կոչնակ բառը աւանդուած է գրաբարէն, կազմուած է՝ կոչել «կանչել, հրաւիրել» բայի կոչ արմատէն եւ -ակ գոյականացուցիչ վերջածանցէն, ուրեմն կը ստանանք «կանչելու, հրաւիրելու գործիք» նշանակութիւնը: Աշխարհաբարի երկու գրական

¹⁰ Տեղեկատու N° 19, Անդրէաս Կիւլանեան, Վասպուրական, Շատախի Սիվտիկ գիւղ (ծնած 1905թ.): Տեղեկատուն նաեւ մատնանշեց, թէ իրենց մօտ կոչնակահարութիւնը գիւղի գգիւրը կը կատարէր եւ աւելցուց, որ գիւղին շինութեան առանձնապատկութեան պատճառաւ՝ ուր մէկ տան բակը նախորդին տանիքն էր, չէր շրջեր փողոցէ փողոց, այլ կտուրներուն վրայ կը կատարէր իր պաշտօնը:

ճիւղերուն անցած է նոյնութեամբ՝ արեւելահայերէնի մէջ ոչ մէկ փոփոխութիւն կրած է, կոչնակ [kochmak], իսկ արեւմտահայերէնի մէջ ենթարկուած է արեւմտահայերէնի առանձնայատուկ հնչիւնափոխութեան, ստանալով կոչնակ [gochmag] արտասանութիւնը:

Հին մատենագրութեան մէջ գործածական է նաեւ փայտ ձեւը իբրեւ կոչնակի անուանում, ուր ուղղակի կ'ակնարկուի գործիքի պատրաստման հիմնական նիւթը: Մեր տրամադրութեան տակ գտնուող աղբիւրներու համեմատ, փայտ անուանումին գրեթէ նարեկացիի¹¹ մենաշնորհն եղած է:

Երուսաղէմի Միաբանութեան անդամները իրենց աւօրեայ խօսակցական հայերէնի մէջ հինէն ի վեր կը գործածեն տախտակ¹² իբրեւ կոչնակի անուանում, այս անուան մէջ առկայ է «փայտէ տախտակ» նշանակութիւնը եւ պարզ է, միայն կը գործածուի փայտէ կոչնակներուն համար: Երուսաղէմի մէջ փայտէ կոչնակներուն համար կը գործածուի նաեւ տախտակ-կոչնակ¹³ ի հակադրութիւն երկաթէ կոչնակներուն, զորս կ'անուանեն մետաղէ-կոչնակ¹⁴:

Գրական աշխատութիւններու մէջ, մանաւանդ մեր հին մատենագրութեան մէջ կը հանդիպինք կոչնակի ուրիշ անուան՝ ժամահար, որ ի միջի այլոց գործիքի պաշտօնական անուանումն է:

Ժողովրդական ստուգաբանութեամբ ժամահար ստացած է «եկեղեցի երթալու ժամանակը ազդարարող [գործիք]»: Անժխտելի իրողութիւն մըն է որ ժամ բառը «եկեղեցի» նշանակութեամբ տարածուած է հայերէնի գրեթէ բոլոր բարբառներու մէջ, նոյնիսկ միջնադարեան ռամկօրէնի մէջ: Ռամկօրէնի ժամ՝ «եկեղեցի» նշանակութիւնը ծագած է սկզբնական ժամ բառի

¹¹ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ, «Նարեկ-Մատեան Ողբերգութեան», (գրաւար բնագիր-աշխարհաբար), աշխարհաբարի վերածեց Գարեգին եպս. Տրապիզունցի, Պոլէնոս Ալբէս, Արժանթին, 1948, էջ 243-249:

¹² Բանաւոր տեղեկութիւն Գիսակ Արք. Մուրատեանի:

¹³ ԹՈՐՈՍ ԱՐՔ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ, «Արարողութիւնք Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Տաճարի եւ Սուրբ Տեղեաց մէջ», Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1995:

¹⁴ Նոյն տեղում:

«եկեղեցական ժամասացութիւն» նշանակութենէն, որուն նպաստած են նաեւ ժամագիրք, ժամակարգութիւն, ժամահար, ժամառատ, եւ այլն բառերը: Ասոնք ծագած են ժամ «ժամանակ» նշանակութենէն, բայց յատկապէս եկեղեցական գործերու համար գործածուելու պատճառաւ՝ միացած են «եկեղեցի» գաղափարին: Այսպէս ուրեմն ժամահար՝ որ կը նշանակէ «ժամը՝ ժամանակը զարնող», գործածուելով յատկապէս «եկեղեցու ժամը զարնող» նշանակութեամբ, ժողովուրդի մէջ այն գաղափարը կազմած է թէ ժամ կը նշանակէ «եկեղեցի»:

Նշենք նաեւ որ ժամկոչ եզրի բուն հին ձեւն է ժամակոչ «ժամ կանչող» բառը¹⁵: Որոշ բարբառներու մէջ նշանակութեանց նմանութեան պատճառով ժամահար գործածուած է «ժամկոչ»-ի տեղ: Օրինակ՝ Վանի մէջ ժամխար «ժամկոչ»¹⁶:

Հացունին կը նշէ թէ Մաքենեաց իւրաւներու մէջ գործածուած է փայտաժամահար¹⁷ ձեւը, որ իր զուգահեռն ունի յունարէնի մէջ xilosimandro¹⁸.

Աւանդուած են նաեւ զանազան բարբառային ձեւեր, ինչպէս.

- [goshnag] Երզնկա¹⁹, Կամախ²⁰, Այնթապ²¹, Խարբերդ²², Պոլիս²³, Ռոստոթ²⁴.
- [goshnäg] Տիարպեքիր²⁵.

¹⁵ ԱՃԱՌԵԱՆ Հ., Հայերէն Արմատական Բառարան, հ. 2, Երեւան 1973, էջ 221-222:

¹⁶ ԵՐՈՒԱՆԴ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՁԵԱՆ, «Վանեցոց հարսանիքը», Հայ ազգագրութիւն եւ բանահիւտութիւն, հ.1, Երեւան, 1970, էջ 171:

¹⁷ ՀԱՅՈՒՆԻ ՀԱՅՐ ՎԱՐԴԱՆ, Նշ. աշխ., էջ 14:

¹⁸ Anoyanakis Fivos, "Greek popular musical instruments", Athens, Greece, 1991, pg. 95,

¹⁹ ՏԵՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԳՈՒՐԳԷՆ, «Երզնկա-կամախ գաւառաբարբառը եւ ազգագրական յուշեր», Երուսաղէմ, 1968, էջ 229:

²⁰ Նոյն տեղում:

²¹ ԳԵՈՐԳ Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ, «Պատմութիւն Անթեպի Հայոց», հ.2, Լոս Անճէլէս, 1953, էջ 357:

²² ԶԻՋՄԷՃԵԱՆ ՄԱՆՈՒԿ Գ., «Խարբերդ եւ իր գաւաղները», Յրեանո, Գալիֆորնիա, 1955:

²³ ԱՃԱՌԵԱՆ Հ., Նշ. աշխ., էջ 635:

²⁴ Նոյն տեղում:

²⁵ Նոյն տեղում:

- [goshnog] Հաճոն²⁶.
- [guchnog] Մարաշ²⁷, Զէյթուն²⁸.
- [köshneg] Անգարայի թրքախօս հայերը²⁹, եւ այլն:

Մասնաւորապէս հետաքրքրական է Սուետիոյ շրջանէն եկող ժոււմպր [žumbr] անուանումը: Ըստ մեր հաւաքած նիւթերուն, Մուսա Լերան գիւղերը բոլորն ալ կը գործածէին մետաղէ կոչնակներ, զորս կ'անուանէին չանկ՝ / չանդ / չանկ ձեւերով³⁰: Բացառութիւն էր Մուսա Լերան՝ Եօղունօլուք գիւղը, ուր կը կոչէին նաեւ ժոււմպր³¹: Թէեւ չունինք ժոււմպր ձեւի ստուգաբանութիւնը, դրացի արաբերէնի եւ ասորերէնի ուղղակի փոխանութիւնը բացառուած է, որովհետեւ այդ լեզուներով կոչնակները ناقوس - naqus եւ ~~ناقوشا~~ - naqusha / naqosha կ'անուանեն:

Հաւանական է որ ժոււմպր ծագած ըլլայ ժում ձեւէն, որ ժամ բառի յետին ձեւափոխութիւնն է եւ որուն ամենահին գործածութիւնը կը գտնենք Շնորհալիի մօտ³²:

Ձանգակներու որդեգրումով «Ժամաւար» եզրը որ յատուկ էր կոչնակին, ընդգրկեց նաեւ զանգակները: Բայց իրողութիւն մըն է որ դարեր շարունակ միակ ժամահարները եղած են կոչնակները, ուստի «Ժամաւար» եզրը իբրեւ հաւաքական գոյական հազուադիւտ առիթներով գործածուած է, կրելով գրեթէ բառարանային բնոյթ:

Մեր բանահաւաքչական գործի ընթացքին հանդիպեցանք որոշ բարբառներու, ուր կոչնակները «զանգակ» կամ «çang - չանկ»³³

²⁶ ՊՕՂՈՍԵԱՆ Յ. Պ., «Հաճընի ընդհանուր պատմութիւն», Լօս Անճէլըս, 1942, էջ 315:

²⁷ ԳԱԼՈՒՍԵԱՆ ԳՐ. Հ., «Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Զէյթուն», Նիւ Եորք, 1934, էջ 376:

²⁸ ԱՃԱՌԵԱՆ Հ., նշ. աշխ., էջ 635:

²⁹ Նոյն տեղում:

³⁰ Մուսա լերան եւ Քեսապի յատուկ ետնալեզուային պայթական բաղաձայն մըն է «կ»-ն, որ կը համապատասխանէ արաբերէնի «ك» հնչիւնին:

³¹ Այս տեղեկութիւնը հաղորդեցին տէր եւ տիկին Յակոբ եւ Ազատուհի Տէր Պետրոսեանները՝ անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին նախագահ՝ Լեւոն Տէր Պետրոսեանի ծնողքը, որոնք ծնած են Մուսա Լերան Եօղունօլուք (Եօղնալուխ) գիւղը 1908-ին եւ 1915-ին:

³² ԱՃԱՌԵԱՆ Հ., նշ. աշխ., էջ 222:

կ'անուանէին եւ ի հակադրութիւն նախորդներուն ուրիշ բարբառներ, ուր զանգակները «կոչնակ» կ'անուանէին:

Կոչնակները կը հարուածէին մուրճի նմանող կամ ծայրը գնդաձեւ գլխով գործիքով՝ քակ-ով, այս անուանումը տարածուած էր ամէնուրեք բացի վասպուրականի որոշ շրջաններէն ինչպէս Արտամետ, Շատախ (Ճնուկ, Սիվտիկ գիւղերը), Հայոց Ձոր (Հնդստան, Կեմ, Խորգոմ գիւղերը) ուր կը գործածէին օքակ բարբառային ձեւը: Գրական հայերէնի մէջ որոշ ժամանակ գործածուած է նաեւ քաթ³⁴:

բ) Կոչնակահարուքեան հետ կապուած երգ ու քառեակ

Ինչպէս նշեցինք՝ ժամկոչը կոչնակը ձեռքին կը շրջէր փողոցէ փողոց եւ կը հնչեցնէր զայն ամէն մէկ տան դրան առջեւ: Այս գործողութեան կ'ընկերանային յատուկ երգեր կամ եկեղեցի հրաւիրող քառեակներ: Ստորեւ մեր կողմէ հաւաքուած քանի մը օրինակ՝

«Ժամկոչ եղբայր,
Ո՞ւր կ'երթաս,
Ժամի կոչնակները,
Պիտի տաս:»

(տեղեկատու N° 30, Սերոբ Գրիգորեան, վասպուրական, Ռչտունեաց գաւառի՝ Մոխրաբերդ գիւղ, ծնած 1906թ.)³⁵

«Երկնային դատաստան է գալու,
Պատասխան է տալու:»

(տեղեկատու N° 31, Աստղիկ Փիւրիկեան, վասպուրական, վան քաղաքի Այդեստան թաղամաս, ծնած 1901թ.)³⁶

«Կոչնակ հնչեցո՛ւր,
Հնչեցո՛ւր արագ,
Թող հայք ոտքի ելլե՛ն
Ծագէ մի՛նչեւ ծագ:»

(տեղեկատու N° 13, Սարգիս Խաչատուրեան, Խարբերդի Խուլագիւղ գիւղէն, ծնած 1903թ.)³⁷

33 Թրքերէն «çang - չանկ» կը նշանակէ զանգակ:

34 ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ., նշ. աշխ., էջ 94:

35 Հաստատուած Հայաստան:

36 Հաստատուած Հայաստան:

«Առաւօտ լուսոյ,
Արեգակն արդար ...»

(տեղեկատու N° 32, Հայկ Կոջոյեան, Վասպուրական, Վան քաղաքի Այգեստան թաղամաս, ծնած 1900թ.)³⁸

Գ) ԱՅԼ ԺԱՄԱՀԱՐ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ

Կոչնակէն զատ գոյութիւն ունեցած են եկեղեցի հրաւիրելու կամ այլ եւ այլ արարողութիւններ ազդարարելու ուրիշ միջոցներ, որոնք մեր կարծիքով կապ ունին կոչնակներուն առաջացման ու զարգացման հոլովոյթին հետ:

ա) Գաւազան-կոչմակ³⁹

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանը աւանդութիւններու պատասխարան մը եղած է միշտ. ի միջի այլոց այնտեղ կը գըտնուին չորս հատ մեծ եւ անփոխադրելի կոչնակներ, որոնք գործածութեան մէջ են ցայսօր, ինչ որ ինքնին արդէն եզակի երեւոյթ մըն է: Վանքի սահմաններէն ներս գոյութիւն ունեցած է հետաքրքրական աւանդութիւն մը՝ տարիներ շարունակ զէյթունցի Խորէմ Քիթիշեան տօնական օրերը առաւօտ կանուխ, մօտաւորապէս ժամը 4-ին սկսելով ամբողջ վանքը կը շրջէր, արթնցնելով բոլորը հետեւեալ ձեւով՝

ա) օրուան շարականը կ'երգէր,

բ) վերջը կ'երգէր հետեւեալ երգը՝

«Օրհնեալ է Աստուած,
Գովեալ է Աստուած,
Փառաւորեալ է Աստուած,
Ո՛վ հաւատացեալ հայ ժողովուրդ,
Եկա՛յք ի Սուրբ Եկեղեցի»⁴⁰:

³⁷ Հաստատուած Հայաստան:

³⁸ Հաստատուած Հայաստան:

³⁹ Այս տեղեկութիւնները քաղցինք Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան անդամներ Գիսակ Արք. Մուրատեանէն (Առաջնորդ Արժանթինահայոց), Տաթեւ Արք. Զարիպեանէն (Առաջնորդ Պրագիւհայոց) եւ Նուրհան Արք. Մանուկեանէն (Լուսարարապետ Սուրբ Աթոռ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան) 2001 թուականին երբ երեքն ալ կը գտնուէին Պուէնոս Այրէս (Արժանթին):

«Առաւօտեան լոյսն է քացունել,
Ողորմութեան դուռն է քացունել,

Ո՛վ քարի քրիստոնեայք
Եկա՛յք ի Սուրբ Եկեղեցի»⁴¹:

Մէկընդմէջ ձեռքի գաւազանը ուժգին գետինը կը զարնէր «այնքան ուժգին՝ գետնի քարերը ջարդ ու փշուր ընելու աստիճան»⁴²: Գաւազանը ծանր կապարէ վերջաւորութիւն մը ունէր, այս պատճառով գետին զարնելուն շատ ձայն կ'արձակէր: Դըժբախտաբար խորէն Քիթիշեանի մահէն ետք այս գեղեցիկ աւանդութիւնը դադրած է⁴³:

բ) ձեռքի գաւազան

Հետեւեալ պարագան գրեթէ կոչնականերուն դերակատարութեան կը նմանի: Կարեւոր վկայութիւն մը ըլլալուն համար կը մէջբերենք ամբողջութեամբ:

«Հոս հարկ է յիշել թէ Համբն ունէր լաւ սովորութիւն մը: Կիրակի արշալոյսէն առաջ ժամկոյր մէկ ձեռքը հաստ գաւազան մը բռնած, իսկ միւս ձեռքն ալ մոմով վառուած լապտեր մը բռնելով թաղերը կը պտտէր ու մեղմադձիկ անոյշ ձայնով մը հետեւեալ երգը երգելով կը հրաւիրէր ամեն մարդ եկեղեցի աղօթելու համար.

ԺԱՄԿՈԶԻՆ ԵՐԳԸ

Օրհնեալ ես Աստուած,
Գովեալ ես Աստուած,
Փառաւորեալ ես Աստուած,
Ով քայի Քրիստոնեայք,
Ի ժոմ հըլամիյիցէ:
Մի պայկիք, մի ույանէք,

⁴⁰ Վերլիշեց՝ Տաթեւ Արք. Դարիպեան:

⁴¹ Վերլիշեց՝ Նուրհան Արք. Մանուկեան:

⁴² Բանաւոր տեղեկութիւն Տաթեւ Արք. Դարիպեանի:

⁴³ Պր. խորէն Քիթիշեան մասնաւոր եկեղեցական աստիճան կամ պաշտօն չունէր այլ երկար տարիներ ծառայած է վանքի խոհանոցը իբրեւ խոհարար:

Բոց էնկէմնիդ մի խույանէք,
 Սուրբ աղօթնուդ ետ մի մենէք,
 Ով քայի քնիստոնեաք,
 Ի ժամ հրամիյիցէք:

Դատաստոն կօ գալու,
 Պատասխոն կօ տալու,
 Պոյդք մը ունինք վնայիլու,
 Ով քայի քնիստոնեաք,
 Ի ժամ հրամիյիցէք:

Իյկինքին հեշտակնիէր կու փայաքանին,
 Այտոյին հիգին լիսէվ կու տանին,
 Միղայվոյնուն հիգին փէշէվ կու տանին,
 Էյանի այտոյնուն,
 Վայ մեղաւոյնուն:

Աս աշխօյը իկիէյ իէնք մեռնիլու համօ,
 Դատաստօնը շինվիցօվ մեղավոյնուն համօ,
 Դըյօխտը շինվիցօվ այդըյնուն համօ,
 Երանի՛ այդըյնուն, վա՛յ մեղավոյնուն:

Սատանին մեռնելը ուշ է,
 Մեղավոյին ճամբօքը փուշ է,
 Ի ժամ իշտօյը խինճ անուշ,
 Ով քայի քնիստոնեաք ի ժամ հրամիյիցէք⁴⁴:

⁴⁴ Ահա նոյնին ուրիշ տարբերակ մը՝

Օրհնեալ է Աստուած,
 Գովեալ է Աստուած,
 Ո՞վ քարի Քրիստոնեայք,
 Ի ժօմ (ժամ) հրամիյիցէք:
 Սուրբ աղօթնուտ ետ մի՛ մէնէք (մնաք),
 Մի՛ պառկիք, մի՛ մոռանէք,
 Ով քարի հաւատացեալք,
 Ի ժօմ հրամիյիցէք:
 Դատաստան կօ (կայ) գալու,
 Պատասխան կօ տալու,
 Ո՞վ քարի Քրիստոնեայք,
 Ի ժօմ հրամիյիցէք:

Կամ ալ անիկա կ'երգէր հետեւեալ թուրքերէն տաղերը.

Սապահ օլտու, նուր աչլուր,
Նուրտան լիպալար պիչիլտի,
Ճէննէթ գափուսու աչլուր,
Պուլուրուն իպատէթ խանէլէ:

Սապահ օլտու գալգամազմըսըն,
Տան եիզիւնէ պագմագմըսըն,
Սէն Ալլահտան գորգմագմըսըն,
Պուլուրուն իպատէթ խանէլէ:

Ջընտանտա, չըղըրըշըր ֆանլար,
Հիչ ֆիմսէտէն օլմագ իմտատ,
Ջալըմ շէյթան ճէլլաթ օլմուշ,
Պուլուրուն իպատէթ խանէլէ:

Սաղ եանընտա էլվան օլուր,
Սօլ եանընտա ֆէյղան օլուր,
Կիւնախֆեարլարա հաիֆ օլուր,
Քեսիլմէտէն տիմէ կէլիմ:

Եւ այսպէս ամէն մէկ տունը լմնցնելուն՝ ձեռքի գաւազանով երեք անգամ կը զարնէր դռներուն»⁴⁵:

Անժխտելի է Հաճնոյ այս աւանդական եկեղեցի հրաւիրելու ձեւի եւ Երուսաղէմի մէջ գործադրուած տօնական օրերը ազդարարելու ձեւի կապը: Կրնանք նոյնիսկ եզրակացնել, որ հնագոյն ժամանակները եկեղեցի կը հրաւիրէին միայն խօսքով-երգելով, յետոյ աւելցած է գաւազանով ձայն արտաբերելը, որպէսզի խոր քունի մէջ մարդիկ լսեն, արթննան եւ նախ քան գործուղողիլը փութան եկեղեցի առաւօտեան գողտրիկ արարողութեան: Վերջապէս այս միջոցը զարգացած եւ կատարելագործուած է, նոյնիսկ իմաստաւորուած է ձեռնակոչնակներու որդեգրմամբ:

Ենթադրութիւնները որոշ հիմք կը ստանան, երբ բաղդատենք Հաճնոյ ժամկոչներուն երգի խօսքերը Երուսաղէմի մէջ երգուածին հետ, նոյնութիւնը ակներեւ է:

ԶԱԻԷՆ ԿՆԵԱԶԵԱՆ

⁴⁵ Յ. Պ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ, «Հանըմի ընդհանուր պատմութիւն», Լոս Անճէլըս, 1942, էջ 348-350:

The traditional Armenian portable hand-held gochnags

ZAVEN KNIAZIAN

(summary)

The gochnag (or kochnak) was a long wooden board used by the Armenian Church, which had bell-like function. It was placed right in front of the church and made a noise when hit with a wooden hammer. It was used for calling the worshippers to mass or other religious ceremonies.

There was also smaller version of gochnag which the sexton took in his hand all around the streets of the town and used to hit it in front of each house to invite people to church. This "portable" version disappeared between 1915-1930 so much so that there is no sample available. In this work different varieties of the portable gochnag are described taking as source of information the data gathered from elderly people from Western Armenia who thanks to their old age were able to remember the special features of this idiophone.

As a result of a wealth of interviews we were able to distinguish.

1.- three different varieties of portable hand-held gochnags.

a) A rectangular board (approximately size, 40 cm x 30 cm x 3 cm) hung downwards from a rope.

b) A board same size as the previous one but held upwards by means of a handle attached to the lower part of the board.

c) A semicircular or rectangular board hanging from a bar which is held by the person in charge of the hitting.

2.- Some rhymes and songs which the sexton sang while hitting the board in front of the houses.